

Վարդանյան Նվարդ, ք. գ. թ.
ՀԱԻԵՊՀ

ԱՎԵԼԻ (ՑԱԽԱՎԵԼԻ) ԾԻՍԱԿԱՆ ԿԻՐԱՌՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ. ԱՎԱՆԴԱԿԱՆ ՊԱՏԿԵՐԱՑՈՒՄՆԵՐԻ ՎԵՐԱՊՐՈՒԿՆԵՐԸ ՄԵՐ ՕՐԵՐՈՒՄ*

Ժողովրդական ծիսահավատալիքային աշխարհում և բանահյուսության մեջ հարուստ իմաստաբանությամբ է օժտված առաջին հայացքից հասարակ թվացող կենցաղային մի իր, ինչպիսին է ավելը կամ ցախավելը: Ավելի հետ կապված մի շարք ժողովրդական ընկալումներ, որոնք կենսունակ են նաև մեր օրերում, բավական հին արմատներից են սերում՝ բացահայտելով ժողովրդական պատկերացումների հարուստ համալիր: Ավելի ծիսական կիրառությունների և ավելի հետ կապված սովորույթների ու հավատալիքների մասին հարուստ նյութեր կան ինչպես նախորդ երկու դարերի, այնպես էլ մերօրյա ազգագրական գրառումներում: Ըստ այդմ, ավելը, որպես ծիսական առարկա, կիրառություն է ունեցել անձրևաբեր և անձրևախափան, հարսանեկան, ամանորյա և այլ ծեսերում ու ծիսական բնագրերում: Չնայած դրան, հայ բանագետների և ազգագրագետների աշխատություններում մինչ օրս թեման քննության չի ենթարկվել:

Սույն հոդվածի շրջանակում ազգագրական և բանահյուսական նյութերի ավանդական և մերօրյա գրառումների¹ դիտարկման ճանապարհով կփորձենք ներկայացնել ավելի իմաստաբանությունը. ավելը/ցախավելը՝ որպես կանացի սիմվոլ, որպես քառսի ուժերի դեմ պայքարող հմայական գործիք և որպես բուժարար՝ հիմնվելով առարկայի ծիսական կիրառության, սովորույթային ընկալումների և դրանց բանահյուսական արձագանքների վրա:

*Հիմնաբաներ*² ավել, ցախավել, մշակութային խորհրդանիշ, ժողովրդական ծես, հավատալիք, բանահյուսություն:

Ներածություն

Ժողովրդական ավանդույթում կենցաղային իրերն իրենց առօրյա իմաստաբանությունից զատ սովորաբար ձեռք են բերում հավելյալ՝ այլաբանական իմաստ: Այսպիսի իմաստավորումը սովորաբար պայմանավորված է լինում այդ առարկայի որևէ հատկանիշով՝ գործառնությամբ, գույնով, ձևով, ինչպես նաև՝ ծիսական կիրառությամբ: Այս հավելյալ իմաստավորումներն առարկաներին խորհրդանշական իմաստ են հաղորդում, որով և դրանք մշակութային արժեք են ձեռք բերում: Խորհրդանշական նման իմաստավորումները, որոնք հասկանալի

* Հոդվածի՝ առավել ընդգրկուն ոռոսերեն տարբերակը լույս է տեսել Սանկտ-Պետերբուրգում հրատարակվող «Этнография» պարբերականում [Варданян 2022]:

¹ Ժամանակակից բանահյուսական-ազգագրական գրառումները կատարել ենք հիմնականում 2017–2018 թթ.՝ ՀՀ տարբեր շրջաններից սերող բանասացներից, որոնց վերաբերյալ հղումները կտրվեն հոդվածի տողատակերում՝ ծանոթագրությունների ձևով:

են տվյալ մշակույթի կրողներին, կողմնակի մեկին կարող են բոլորովին անհասկանալի մնալ²: Դրանք հասկանալու համար անհրաժեշտ է ուսումնասիրել տվյալ ժողովրդի ծեսերը, սովորույթները, հավատալիքները, բանահյուսությունը:

Ստորև կանդրադառնանք ավելի (ցախավելի) ծիսական և կենցաղային կիրառության մի շարք դրսևորումների, որոնց օգնությամբ կփորձենք ամբողջացնել դրա մշակութային, խորհրդանշական իմաստավորումները:

Ավելը ծիսական համատեքստում

Դիտարկենք ավելի ծիսական կիրառության երեք բնագավառ՝ անձրևաբեր և անձրևախափան ծեսերը, ամանորյա ծիսական սովորույթները և հարսանեկան ծեսերն ու ծիսական բնագրերը:

Ա. Ավելի կիրառումն անձրևաբեր ծեսերում: Կնոջ հագուստով զարդարված ցախավել տիկնիկը գործուն դերակատարում ունի անձրևաբեր ծեսերում: Անձրևաբեր տիկնիկները հիմնականում ավելից կամ ցախավելից էին պատրաստվում³: Դրանք տարբեր շրջաններում տարբեր անվանումներ ունեին՝ *Նորի, պուրպապիկին, ուրբաթեկին, խունձկուլուլա, մամա չթթիկ, չիչի մամա, պուպլապիկին ևն*⁴: Ցախավել այս տիկնիկի արցախյան համարժեքն, օրինակ, անգամ իր անվամբ որոշակիորեն ցախավել է նշանակում («Ճոլի, Ճոլոլ-ճոլոլ» Արցախի բարբառում փունջ-փունջ կախված է նշանակում⁵), և ժողովրդական ծեսերում ունի և՛ անձրևաբեր, և՛ անձրևախափան գործառույթ⁶: Այս տիկնիկները երաշտի ժամանակ պատրաստել են և երգելով ման տվել՝ հույս ունենալով այդպիսով ազդել բնության ուժերի վրա և անձրև առաջացնել: Մինչ մեր օրերը ավանդված ծիսական այս գործողության արմատները բավական հին են և կապվում են ջրային տարերքին առնչվող աստվածուհիների հետ: Հնում երաշտի ժամանակ աստվածուհիների արձաններ են ման տվել և ամեն կողմից նրանց վրա ջուր ցանել ու զոհեր մատուցել: Նույն բանը կատարվում էր նաև 19–20-րդ դդ. Նուրիհի նկատմամբ⁷: Հարս-ցախավել շրջեցնելը ընդունված է եղել նաև Վարդավառի ծեսի ժամանակ: Քղեցիներն, օրինակ, հարս-ցախավելը բռնած՝ դնելու էին ման գալիս, ժողովուրդը ջուր էր լցնում նրա վրա և տալիս պատանիների ուզածը⁸ [նկ. 1]:

Ցախավելը կիրառվում էր ոչ միայն անձրևաբեր, այլև անձրևախափան ծեսերի ժամանակ: Երվանդ Լալայանը հիշատակում է, որ անձրևը դադարեցնելու նպատակով գողանում էին քահանայի ավելն ու այրում⁹:

² Հմմտ. Тарнапольская 2013, 110.

³ Խաչատրյան 2017, 159:

⁴ Աբելյան 1975, 169:

⁵ Աճառյան 1913, 729:

⁶ Հայրապետյան 2004, 217–226:

⁷ Մելիք-Փաշայան 1963, 31:

⁸ Խառատյան 2005, 213:

⁹ Լալայան 1988, 432:

Ո՞րն է պատճառը, որ հատկապես ավելն ու ցախավելն են դառնում անձրևաբեր և անձրևախափան ծիսական տիկնիկների պատրաստման հումքը: Անշուշտ, առաջին՝ ամենապարզ պատճառաբանությունը կարող է լինել այն, որ ավելը կանացիակերպ է՝ գոտուց ներքև՝ շրջագգեստ հիշեցնող, հետևաբար կարող էր իզական ջրային աստվածուհիների մարմնավորել: Սակայն, կարծում ենք, կա ավելի խորքային պատճառ: Պակաս կարևոր չէ ավելի չորությունը, որը կարող էր խորհրդանշել չորացած, անպտղացած բնությունը: Այս առումով չոր խոտաբույս ավելը նույնանում է նաև պտղաբերելու անընդունակ կանանց՝ այրիներ, կույսեր, պառավներ, որոնք մասնակցում էին անձրևաբեր ծեսերին¹⁰:

Ավելի և անձրևի այսպիսի առնչություն և ավելի միջոցով անձրև առաջացնելու սովորույթներ առկա են նաև այլ ժողովուրդների մեջ: Բուլղարիայում, օրինակ, անձրևաբեր և անձրևախափան ծիսական տիկնիկ Գերմանին դարձյալ ավելից են պատրաստել ¹¹: Ավելի՝ անձրևի հետ ունեցած կապը ակնառու է չինական եղանակի աստվածուհի Սյաո Չին Նյանի կերպարում¹², որը ներկայանում է որպես Ցախավելով տիկին: Նա իր ցախավելով կարողանում է ցրել և հավաքել ամպերը: Իսկ երբ շատ էր անձրևում, մարդիկ թղթից ավելներ էին պատրաստում և փակցնում դռներին ու դարպասներին¹³:

Գուցե մեզանո՞ւմ էլ ավելը հնում եղել է անձրևի աստվածուհիների ատրիբուտ՝ դժվար է ասել. համենայն դեպս, նման մի կապի հնարավորությունը բացառված չէ՝ հաշվի առնելով ավելի՝ այդքան մեծ կիրառությունը հատկապես անձրևաբեր ծեսերի ժամանակ:

Բ. Ավելը և ցախավելը հարսանեկան սովորույթներում և ծիսական բնագրերում: Հարսանեկան սովորույթներում և ծիսական բնագրերում ավելը կամ ցախավելը հիմնականում խորհրդանշում են հասունացած աղջկան, հարսնացուին:

Հայաստանում, կարելի է ասել, համահայկական սովորույթ է եղել՝ ի նշան ամուսնացնելու աղջիկ ունենալու՝ ցախավելը տան կտուրին, աթարի դեզի վրա կամ դարպասին կապելը: Ընդ որում, որոշ տարածաշրջաններում, օրինակ՝ Ապարանում, աթարի դեզի կամ կտուրի վրա դրված ավելների քանակը համապատասխանում էր տան չամուսնացած աղջիկների թվին¹⁴: Եթե ավել էին դնում՝ ուրեմն տանը նորատի աղջիկ կար, եթե ցախավել՝ այրի կին¹⁵: Այն տարածաշրջաններում, ուր կար վերոհիշյալ սովորույթը, հանդիպում է նաև խնամախոսության ժամանակ ասվող հետևյալ այլաբանական բանաձևը. «Մենք գի-

¹⁰ Միմոնյան 2017, 85:

¹¹ Славянские древности 1995, 311.

¹² Chamberlain 2009, 235.

¹³ Каннингем 1997.

¹⁴ Արագածունի մարզ, ք. Ապարան, հաղորդեց՝ Բարսեղյան Վարդուհին (ծնվ. 1999թ.), 2018թ.:

¹⁵ Նահապետյան 2013:

տենք, որ ձեր տանը ցախավել կա, եկանք, որ տանենք մեր տուն. մեր տանը չկա»¹⁶:

Ավելը կամ ցախավելը հաճախ հանդիպում է նաև հարսանեկան երգերում՝ այս դեպքում ևս հաճախ անձնավորելով հարսին: Հարցի առնչությամբ խոսում են հատկապես ծիսերգի հետևյալ տողերը. «*Ժամի դռան ավելը, / Դու ջոկեցիր լավերը*¹⁷»: Փեսայի ընտրությունը գովաբանող այս բանատողերում հարսի գովքը, նրա՝ լավագույնը լինելը պատկերավորվում է «*Ժամի դռան ավելի*» խորհրդանիշ-պատկերով: Բոլոր հասունացած աղջիկների՝ հարս-ավելների մեջ, փեսայի ընտրությունը կանգ է առել լավագույնի վրա՝ եկեղեցու դռան ավելի:

Դռան ետևի ավելի՝ որպես հարսի անձնավորման օրինակներ տեսանելի են նաև այլ ծիսերգերում: Այսպես, Կոմիտասի գրառած տարբերակներից մեկում դռան ետևի ցախավելը հարսի վարսերի հետ է նույնացվում^{18*} (*Ցախավել հերքըն դրան... / խարսի ծամերն ի*¹⁹):

Հարսանեկան որոշ երգերում ծաղկած ավելը համադրվում է նաև ծաղկած կենաց ծառին. «*Ծաղկուն ավել, ծակ ծակ քարեր, / Կես գիշերուն լուսնակն աներ...*»²⁰ (հմմտ. ռուսական հարսանեկան ծեսում երբեմն կենաց ծառի փոխարեն օգտագործվել է ավելը²¹):

Ավել-հարսնացու աղջիկ կապը ակնհայտ է նաև ժողովրդական հեքիաթներում, ուր հաճախ գերբնական, կենդանակերպ հարսնացուի գաղտնիքը բացահայտվում է հենց ավելու միջոցով: Նա ամեն օր տղայի և նրա մոր բացակայության ժամանակ մարդ է դառնում, ավլում է տունը, որով էլ մայրն ու որդին կռահում են հարսնացուի գոյության մասին (օրինակ՝ գորտ-հարսնացուի մասին սյուժեն²²):

Անշուշտ, ավելն առաջին հերթին կնոջ ձեռքի աշխատանքային գործիք է, և պատահական չէ ավել-աղջիկ այս ուղղակի կապը: Այս առումով ուշագրավ է նաև հարսանեկան ծիսական այն սովորույթը, ըստ որի՝ փեսայի տուն մտնելուն պես ավելը տալիս էին նորահարսի ձեռքը, և վերջինս փոքր-ինչ ավլում էր զանազան կողմերի վրա²³: Սա կարելի է մեկնաբանել ն՝ որպես նորահարսի կենցաղային պարտավորության ծիսական ամրագրում, և՛ որպես չարը խափանող, մաքրագործող ծիսական մի գործողություն: Ըստ երևույթին, հնամենի այս սովորույթներն են արտացոլված նաև ժողովրդական ասացվածքում՝ «*Թագա*

¹⁶ Արարատի մարզ, գյուղ Մարմարաշեն, հաղորդեց՝ Գևորգյան Քնարիկը (արմատներով Խոյից), 2017 թ.:

¹⁷ Գրիգորյան 1983, 198:

¹⁸ Երգի որոշ տարբերակներում դռան ետևի ցախավելը նույնացվում է գզիրի կնոջ, մշակների հետ:

¹⁹ Կոմիտաս 2000, 77:

²⁰ Սրվանձտյանց 1978, 529–531:

²¹ Морозов 2011, 123–124.

²² ՀԺՀ-8, 22:

²³ Քաջբերունի 1901, 189, 191:

Էվիլը միշտ էլ լավ ա սրտիւն», որն ըստ բանասացի վկայության՝ վերաբերում է նոր հարսներին²⁴:

Ինչպես տեսնում ենք, ավելը կամ ցախավելը ժողովրդական գիտակցության մեջ հիմնականում իգական անձնավորում ունեն (այսպիսի նույնացումն ակնհայտ է նաև ազգագրական մոտիվներով կանացի հուշանվերային տիկնիկների պարագայում [նկ. 2]) և առաջին հերթին ասոցացվում են հարսնացող աղջկա հետ: Հենց այս մտածողությամբ է պայմանավորված դեռ չամուսնացած աղջիկներին «օտար տան ցախավել»²⁵ անվանելը՝ որպես վաղ թե ուշ ուրիշի տուն հեռացող, օտարացող հարս, ինչպես նաև՝ խնամիական երգիծական հակամարտությունների ժամանակ հարսնացուին ցախավել անվանելը. «...մեյ խիսն ցախավել էլ որ խարս փանենք մեր լաճու խամար, էլըմ մե խամար փառք է»²⁶:

Գ. Ավելի կիրառությունը ամանորյա սովորույթներում: Ավելի՝ որպես այս և այն աշխարհների միջև կարգուկանոնի գերբնական պահապանի ունեցած կարևոր նշանակությամբ է պայմանավորված դրա գործուն դերակատարումը ամանորյա ծեսերում: Հայաստանի մի շարք շրջաններում ավելին Ամանորի տոնական օրերին կախել են տան դռան վրա [նկ. 3]՝ որոշ շրջաններում որպես զարդարանք վրան ժապավեններ կապելով²⁷: Գործուն սովորույթ է եղել նաև Նոր Տարվա կեսգիշերից առաջ ավելը տնից դուրս հանելը, դռան մոտ դնելը, իսկ հետո նորից տուն բերելը (այսպիսի սովորույթի մասին էր վկայում, օրինակ, ծնունդով շամխորեցի մեր բանասացը²⁸): Հինը մաքրելու, նորը ներս բերելու իմաստաբանությամբ է պայմանավորված նաև Նոր Տարվանից առաջ մի քանի ավելներով տան օդն ավելելու սովորույթը²⁹:

Հիշյալ ընկալումների հետևանքով ավելն ընդհանրապես ձեռք է բերում չարխափան հմայիլի գործառույթ, և դրանով է պայմանավորված, որ մեր օրերում բավական տարածված են հմայիլ-ավելները, որոնք սովորաբար զարդարված են լինում մրգերով, ցորենով և կանացի աշխատանքային գործիքներով [նկ. 4]: Այսպիսի ավելների վաճառքն այսօր կոմերցիոն բնույթ ունի: Դրանք սովորաբար վաճառվում են տոնական օրերին, հատկապես վանքերի մոտ: Մարդիկ այս ավելները կախում են տանը՝ հավատալով, որ այն հաջողություն է բերում:

²⁴ Տավուշի մարզ, ք. Բերդ (Շամշադին), հաղորդեց՝ Վարդուհի Պապյանը (ծնվ. 1968 թ.), 2018 թ.:

²⁵ Մնձուրի 1986, 33:

²⁶ Ավագյան 1978, 72:

²⁷ Գեղարքունիքի մարզ, Մարտունու շրջան, գյուղ Լիճք, հաղորդեց՝ Հովհաննիսյան Մերին (ծնվ. 1998 թ.), 2017 թ.: Արարատի մարզ, գյուղ Մարմարաշեն, հաղորդեց՝ Գևորգյան Քնարիկը (ծնվ. 1999 թ.), 2017 թ.:

²⁸ Երևան, հաղորդեց՝ Հովհաննիսյան Փիրուզան (ծնվ. 1958 թ.), ծնունդով Շամխորից, 2018 թ.:

²⁹ Շիրակի մարզ, գյուղ Լանջիկ, հաղորդեց՝ Հովսեփյան Վալյան (ծնվ. 1998 թ.), 2017 թ.:

Ավելի և ավելիու հետ կապված հավատալիքները ժողովրդական կենցաղում. ավելն իբրև կարգուկանոնի սկզբնավորող

Ավելի հետ կապված հավատալիքները բավական արմատացած են ժողովրդական գիտակցության մեջ, և անգամ մեր օրերում, երբ դրանց արդեն մեծ մասամբ չեն հավատում ու հետևում, հիմնականում բոլորը գիտեն դրանց մասին, իսկ մի մասն էլ շարունակում է հավատարիմ լինել ավելու հետ կապված որոշակի արգելքների, որոնք պատգամի ձևով ժառանգություն է ստացել մայրերից և տատերից: Այդ հավատալիքների թվում այսօր ամենատարածվածը մայրամուտից հետո տունը ավելու արգելքն է: Հավատալիքի մասին վկայություններ գտնում ենք և՛ վաղ, և՛ ժամանակակից ազգագրական գրառումներում: Ժողովուրդը գիշերով ավելու արգելքին տարբեր մեկնաբանություններ է տալիս: Ըստ այդմ, գիշերը ավելիս հնարավոր է դիպչել չար ոգիների. այդ պատճառով, եթե նույնիսկ ստիպված էին լինում ավել, ապա անպայման խանձում էին ավելի ծայրը՝ չարքին նախապես հալածելու նպատակով³⁰: Այս սովորույթը հանդիպում է անգամ մեր օրերում³¹:

Ամենից տարածված պատճառաբանությունն, իհարկե, կապված է տան հաջողությունը (*բարաբյաթ*) չհանելու հետ: Այս նպատակով անգամ երեկոյան ավելու դեպքում աղբը չէին թափում: Այս համահայկական սովորույթին շատերը հետևում են նաև մեր օրերում:

Երեկոյան ավելու արգելքին ուշագրավ բացատրություն է տալիս մեր բանասացներից մեկը՝ Հովհաննիսյան Փիրուզան: Ըստ նրա՝ մայրամուտից հետո չարն ու բարին բաժանվում են, տունը չեն ավլում, որպեսզի բարին չհանեն տնից³²: Այս տրամաբանությամբ ցերեկը՝ լույսի և բարու տիրապետության ժամանակ ավելով, մենք տնից հանում ենք *ավելը*, *ավելորդը*՝ չարը, ավելով գիշերը՝ մթի և չարի տիրապետության ժամանակ՝ մենք հանում ենք բարին:

Արևի մայր մտնելուց հետո ավելու արգելքն այնքան խիստ է դրված ժողովրդական գիտակցության մեջ, որ այդ մասին նույնիսկ ավանդազրույցներ կան, ուր պատմվում է, թե ինչպես է երեկոյան ավլող աղջիկը պատժվում: Նա ցերեկը մեռած է մնում, գիշերը՝ կենդանանում³³, այսինքն՝ անցում է կատարում ժամանակային մեկ այլ կենսաշրջանի, երբ արթուն կյանքը ստիպված է անցկացնել մթի տիրապետության ժամանակահատվածում:

Հիշյալ արգելքից բացի, ժողովրդական հավատալիքներում ամկա են նաև ավելու այլ արգելքներ: Արգելվում է ավել ճանապարհ գնացողի ետևից՝ նախքան վերջինիս՝ տեղ հասնելը, կամ մինչև որ վերջինս չանցնի մի գետի կամ ջրի վրայով³⁴, առավել ևս, եթե մեկնողը հեռու ճանապարհ է գնում: Ցանկացած

³⁰ Աբելյան 1975, 33; Բաֆֆի 1962, 142:

³¹ Արարատի մարզ, գյուղ Լուսառատ, հաղորդեց՝ Ղազարյան Վարդուհին (ծնվ. 1934 թ.), ծնունդով՝ Սասունի Բաղընջ գյուղից, 2017 թ.:

³² Երևան, հաղորդեց՝ Հովհաննիսյան Փիրուզան (ծնվ. 1958 թ.), ծնունդով Շամլուրից, 2017 թ.:

³³ Ղանալանյան 1969, 3, № 1բ:

³⁴ Տավուշի մարզ, Բերդ (Շամշադին), հաղորդեց՝ Պապյան Վարդուհին, 2018 թ.:

ճանապարհ երկու տարբեր տարածքների միջև անցումային իրավիճակ է ենթադրում և այդպիսով՝ որոշակի վտանգ ներկայացնում: Ավելը վերացնում է մարդու ուսնահետքերը, որոնք մեկնողի ներկայությունն են ապահովում նախորդ տարածքում՝ մինչև նրա՝ մեկ այլ տարածք հասնելը: Այս առումով ուշագրավ են հարսանեկան երգերից մեկի բանաստեղծը, ուր հարսը հորդորում է մորը չավել իր ուսնահետքերը՝ հնարավորինս երկար հայրական տանը իր ներկայության վերջին մասնիկները պահպանելու համար (*Մերիկ, մի ավլի զբախարիկ, / Որ չավրի քո աղջկա հերիկ...*³⁵):

Ավելը խիստ վտանգավոր գործողություն է ընկալվում այն պարագայում, երբ տանը նոր մահ է լինում: Այդպիսի տունը սովորաբար մի քանի օր չէին ավլում, որպեսզի նոր մահ չլիներ³⁶: Մահվանը հաջորդող օրերին որոշակի զգուշավորությունների մասին են վկայում ժողովրդական մի շարք սովորություններ: Հանգուցյալ ունեցող տունը խոցելի է, որովհետև այստեղ կարծես թե բաց են անդրաշխարհի տանող դռները: Ենթադրելի է, որ ժողովուրդը տագնապել է, որ չարի և բարու, այս և այն աշխարհների միջև կարգուկանոնը պահպանող այս գործիքը՝ ավելը, կարող էր պատճառ դառնալ նոր մահվան:

Ավելի՝ մահվան հետ ունեցած կապը պայմանավորված է նաև այն հանգամանքով, որ իբրև մեռած խոտաբույս՝ ավելը կարող է մարդուն փոխանցել իր այդ հատկանիշը: Սլավոնների մեջ ավելի հարվածն անգամ կարող էր հանգեցնել նրան, որ երեխան այլևս չաճեր, մահանար³⁷: Հայերի մեջ տարածված է այն հավատալիքը, թե ավելով հարվածը կարող է հանգեցնել երիտասարդ աղջիկների և տղաների չամուսնանալուն, այսինքն՝ խանգարել նրանց աճին և պտղավորմանը:

Ի տարբերություն առօրյա կենցաղում եղած արգելքների, ըստ որոնց՝ ավելը կարող է պակասեցնել, տնից հանել տան ունեցվածքը կամ այսրաշխարհային իրերն ու նույնիսկ մարդկանց ուղարկել այն աշխարհ, ժողովրդական հեքիաթներում այն երբեմն անդրաշխարհային է բերում այսրաշխարհ: Այս մոտիվը հեքիաթում կապվում է պառավի կերպարին: Թեև մեր ժողովրդական հեքիաթներում ավելը հեքիաթի պառավի թոչելու միջոցը չէ, սակայն, այնուամենայնիվ, մի շարք դիպաշարերում պառավի ձեռքի ավելը գերբնական արդյունքի է հանգեցնում. պառավն ավլում է և գտնում երեք կախարդական ընկույզ, որոնցով լուծում է թագավորի առաջադրած խնդիրները³⁸: Պառավի ձեռքին ավելը հրաշագործ միջոց է կամ փորձություն առաջադրելու գործիք: Խորթ մորից հալածվող հուսահատ աղջկան օգնության է հասնում ավելը ձեռքին պառավը, որն ավլում է խառնած աղանձը և կորեկը³⁹: Ավելը հաճախ անտառի պառավի կողմից հերոսին առաջարկվող փորձությունն է, որով գերբնական

³⁵ Մովսիսյան 1972, 108:

³⁶ Նահապետյան 1983, 63:

³⁷ Славянские древности 1995, 308.

³⁸ ՀԺՀ-3, 221:

³⁹ ՀԺՀ-8, 75-77, 390-393:

աշխարհի մուտք գործող հերոսը պետք է շահի նրա վստահությունը⁴⁰: Նշված պոմեններում, փաստորեն, ավելի ոչ առօրյա մի գործողություն է, որն իրագործում է պառավը՝ այն աշխարհի մուտքը հսկող, հերոսներին օգնող և փորձության ենթարկող, նրանց՝ դեպի այն աշխարհի մուտքն ապահովող հեքիաթային այս խիստ յուրօրինակ կերպարը:

Այսպիսով, տեսնում ենք, որ ժողովուրդը ավելին ընկալել է որպես գերբնական գործողություն, իսկ ավելի՝ որպես այս և այն աշխարհների միջև կարգուկանոնի պահապան, որ կարող է պակասեցնել կամ ավելացնել այսրաշխարհայինը: Ուշագրավ է, որ ավել բառի ստուգաբանության մեջ արդեն իսկ արտացոլված են նրա այս հատկանիշները: Հնդեվրոպական ծագմամբ այս բառը երկիմաստ է, որ նշանակում է *ավլել* և *ավելացնել*, *շարացնել*⁴¹: Հետագայում ավելով բաղադրվում են նաև նոր բառեր՝ *ավելորդ*, *ավելցուկ*⁴²: Բնորոշ է, որ Համշենի բարբառում, օրինակ, ավելու հետևանքով կուտակված աղբը *ավելուսք* է կոչվում, որը նշյալ իմաստից բացի ունի նաև *ավելցուկ* իմաստը⁴³:

Հիմնվելով վերջին տրամաբանության վրա, որ ավելով մենք տնից հանում ենք ավելորդը, կարող ենք մեկնաբանել նաև, թե ինչու ժողովուրդը արգելում է ավել մայրամուտից հետո: Կարգուկանոն մտցնող այդ գործիքով մենք տանը թողնում ենք հիմնականը և հանում ենք *ավելը*, *ավելացածը*, *ավելորդը*: Բարու շրջանում այդ *ավելը* չարն է, չարի շրջանում՝ բարին:

Վանքի ավելն ու ավելածուն. ավելը եկեղեցական ծեսում

Ավելի հիշյալ բոլոր դրական գործառույթներն առավել խտացված ի հայտ են գալիս վանքի ավելի հետ կապված հավատալիքներում: Վանքի ավելի առաջին գործառույթը նրա բուժիչ լինելն է: Ժողովուրդը հավատացած է, որ գորտնուկի բուժման լավագույն միջոցը վանքի ավելն է: Մեր բանասացներից մեկը պատմում էր, թե ինչպես իր աղջկա ձեռքի գորտնուկը բուժվել է միայն այն բանից հետո, երբ եկեղեցու հավաքարարն ավելը քսել է գորտնուկին: Ուշագրավ է, որ ըստ բանասացի՝ վանքի հավաքարարը նույնիսկ մի առանձին անկյուն ուներ՝ նման «բուժում» իրականացնելու համար⁴⁴: Մեկ այլ բանասաց նշում էր, որ գորտնուկ ունեցողը պետք է ավելը եկեղեցու գետինը և անմիջապես ավելը քսեր գորտնուկին⁴⁵: Վանքի ավելը յուրօրինակ մաքրագործում է իրականացնում՝ «սրբելով» ոչ միայն մաշկային, այլև ներքին հիվանդությունները: Այսպես, բանագետ Եվա Զաքարյանի գրառումներում բանասացը, որը քահանա էր, պատմել է, թե ինչպես եկեղեցու ավելը կնոջ մերկ ստիճաններին քսելով՝ բուժել են կրծքի ուռուցքը⁴⁶:

⁴⁰ ՀԺՀ-1, 238:

⁴¹ Զահուկյան 2010, 100:

⁴² Աճառյան 1926, 358:

⁴³ Վարդանյան 2009, 83, 275:

⁴⁴ Տավուշի մարզ, ք. Դիլիջան, հաղորդեց՝ Դավթյան Լյուդմիլան (ծնվ. 1948 թ.), 2018 թ.:

⁴⁵ Արագածոտնի մարզ, ք. Աշտարակ, հաղորդեց՝ Մարկոսյան Մարինան (ծնվ. 1967 թ.), 2017 թ.:

⁴⁶ Զաքարյան 2016, 267:

Վանքի ավելը հայտնի է ոչ միայն որպես բուժող, այլև որպես հաջողություն բերող՝ «մուրազատու»։ Այսպես, Գեղարքունիքի Լիճք գյուղում Ս. Աստվածածին մատուռի ավելը մարդիկ ոտքից գլուխ քսում էին իրենց վրա՝ հավատով, թե ավելը երջանկություն և հաջողություն է բերելու իրենց⁴⁷։

Վանքի ավելի հետ կապված սովորություններում որոշակի դերակատարում ունի նաև եկեղեցու հավաքարարը՝ որպես այդ սրբազան ավելն օգտագործող յուրօրինակ «բուժարար»։ Եթե յուրաքանչյուր տան մեջ ավելի գործածությունն արդեն ինչ-որ չափով գերբնական, ծիսական բնույթ ուներ, ապա այս ընկալումը, բնականաբար, շատ ավելի ընդգրկուն մասշտաբների է հասնում եկեղեցու ավելի պարագայում։

Վանքի հավաքարարի կերպարը, պահպանվելով և վերապրելով, մի յուրօրինակ մեկնաբանություն է ստանում քրիստոնեական կրոնում։ Վանքի ավելի և վանքն ավլողի մասին հնագույն այս պատկերացումները պարզորոշ պահպանվել են մերօրյա եկեղեցական մի ծիսակատարության մեջ։ Մ. Օրմանյանի «Ծիսական բառարանում» կարդում ենք այսպիսի ծիսակատարության մասին. *«Եկեղեցական պաշտոնեության նվիրյալների վրա, յոթ աստիճաններից առաջ, օրհնության կարգ է կատարվում, որը կոչվում է «Մկիզրն աստիճանաց», և օրհնվածները կոչվում են Սաղմուներգ և ավելածու։ Այլ օրհնության մեջ եպիսկոպոսը նվիրյալի ձեռքն է տալիս մի փոքր ավել՝ ասելով՝ «Առ քեզ հրաման լինել ավելածու» և այլն։ Այդ նպատակով գլխավոր եկեղեցիների մեջ կոկիկ ու փոքրիկ ավել կա, իբրև ձեռնադրության նյութ»⁴⁸։*

Փաստորեն, քրիստոնեական ընկալմամբ՝ յուրաքանչյուր հոգևորական արդեն ավելածու է, քանի որ նա այն մարդն է, որ կոչված է սրբելու, մաքրելու մարդկության մեղքերը, կյանքի արատներն ու աղտեղությունները։ Եկեղեցին այն վայրն է, ուր մարդիկ գալիս են՝ թոթափելու իրենց հոգևոր ախտերը, մաքրվելու իրենց գործած բազմապիսի մեղքերից։ Այս առումով, վանքի հավաքարարն ու վանքի ավելը շատ ավելի լայն գործառնություն են ստանում՝ մարդկության մեղքերը մաքրագործելու, սրբել-տանելու իրենց կարևորագույն դերով։

Եզրակացություն

Այսպիսով, քննությունը ցույց է տալիս, որ ավելը և ցախավելը իմաստալից հարուստ և բազմաշերտ խորհրդանիշներ են, որոնց հետ կապված սովորություններն ու հավատալիքները մինչ օրս դեռ կենդանի են ժողովրդի կենցաղում, ծիսական սովորություններում և բանահյուսության մեջ։ Նյութի քննության այս նախնական արդյունքները ցույց են տալիս, որ հայոց մեջ ավելն ունի հետևյալ իմաստաբանական ընկալումները.

Անձրևաբեր և անձրևախափան ծեսերում ավելի և ցախավելի լայն կիրառությունը հուշում է, որ հնարավոր է՝ այն հնում եղած լինի ջրի և խոնավության աստվածուհիների ատրիբուտը։

⁴⁷ Գեղարքունիքի մարզ, Մարտունու շրջան, գյուղ Լիճք, հաղորդեց՝ Հովհաննիսյան Մերին (ծնվ. 1998 թ.), 2017 թ.:

⁴⁸ Օրմանյան 1992, 54:

Հարսանեկան ծեսերում և ծիսական բնագրերում ավելն ու ցախավելը խորհրդանշում են հարսնացու աղջկան:

Ավելի՛ որպես կարգուկանոնի պահապանի ընկալումը ակնհայտ է հատկապես ամանորյա ծեսերում, ուր ավելը հիշատակվում է հիմնականում դռան հետ կապված սովորություններում՝ այդպիսով անցումային այդ իրավիճակում պահպանելով տան շեմը, հանդես գալով որպես քառսային ուժերին չեզոքացնող:

Ավելը ժողովուրդն ընկալում է իբրև գերբնական գործողություն, իսկ ավելը՝ իբրև այս և այն աշխարհների միջև կարգուկանոնի պահապան, որից էլ ծագում են ավելելու հետ կապված մի շարք արգելքներ: Ժողովուրդը զգուշանում է ավելուց որոշակի ժամանակահատվածներում, քանի որ ավելը այսրաշխարհային ինչ-որ բաներ վերացնում կամ ուղարկում է այն աշխարհ:

Ավելը՝ հատկապես վանքի ավելը, բուժական նշանակություն է ունեցել, կիրառվել է մաշկային, այլ հիվանդություններ բուժելու նպատակով, և ընդհանրապես՝ որպես մուրազատու:

Քրիստոնեական կրոնում վանքի բուժարար, մաքրագործող ավելը մուտք է գործել նաև եկեղեցական ծիսակատարություններ, ուր կրոնավորներն ընկալվում են որպես ավելածուներ՝ հոգևոր ախտերը սրբող-մաքրողների իմաստաբանությամբ:

ՀԱՊԱՎՈՒՄՆԵՐ

ՀԺՀ – Հայ ժողովրդական հեքիաթներ

ՀԱԲ – Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

ԱԲԵՂՅԱՆ 1975

Աբեղյան Մ. Խ., Երկեր, Կ. Է, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1975:

ԱՃԱՌՅԱՆ 1913

Աճառյան Հ. Յ., Հայերեն գաւառական բառարան, Էմինեան ազգագրական ժողովածու, Կ. Թ., Թիֆլիս, Լազարեան Ճեմարան Արևելեան Լեզուաց, 1913:

ԱՃԱՌՅԱՆ

Աճառյան Հ. Յ., Հայերեն արմատական բառարան, Կ. 1, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 1926:

ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ 1983

Գրիգորյան Ռ. Հ., Գեղարքունիք, ՀԱԲ, Կ. 14, Երևան, ՀՍՍ ԳԱ հրատ., 1983:

ԶԱՔԱՐՅԱՆ 2016

Զաքարյան Ե. Լ., Հիվանդության և բուժման առասպելային հայկական հեքիաթներում, Երևան, «Գիտություն», 2016:

ԼԱԼԱՅԱՆ 1988

Լալայան Ե., Երկեր, Կ. 2, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1988:

ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ 2017

Խաչատրյան Ժ. Կ., Հայ ժողովրդական տարեկան տոները և դրանց հետ կապված ծիսական տիկին-տիկնիկները ու պարերը, Երևան, «Ատոլիկ», 2017:

ԽԱՌԱՏՅԱՆ 2005

Խառատյան Հ. Ս., Տոներ, Երևան, «Զանգակ-97», 2005:

ԿՈՄԻՏԱՍ 2000

Կոմիտաս, Երկերի ժողովածու, հ. 10, Երաժշտական-ազգագրական ժառանգություն, գիրք Բ, Երևան, «Գիտություն», 2000:

ԱՎԱԳՅԱՆ 1978

Ավագյան Ս., Արճակ // ՀԱԲ, հ. 8, Երևան, ՀՍՍ ԳԱ հրատ., 1978:

ՀԱՅՐԱՊԵՏՅԱՆ 2004

Հայրապետյան Թ. Լ., Անձրևաբեր և անձրևախափան ծեսերի երկհակադիր ընկալումների շուրջ // Պատմա-բանասիրական հանդես, Եր., 2004, №3, էջ 217–226:

ՀԺՀ-1

Հայ ժողովրդական հեքիաթներ, հ. 1, կազմ.՝ Ա. Նազինյան, խմբ. Կ. Մելիք– Օհանջանյան, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1959:

ՀԺՀ-3

Հայ ժողովրդական հեքիաթներ, հ. 3, կազմ.՝ Ա. Նազինյան, խմբ. Գ. Հովսեփյան, Էմ. Պիվազյա, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1962:

ՀԺՀ-8

Հայ ժողովրդական հեքիաթներ, հ. 8, խմբ. Նազինյան Ա. Մ., Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1977:

ՂԱՆԱԼԱՆՅԱՆ 1969

Ղանալանյան Ա. Տ., Ավանդապատում, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1969:

ՄԵԼԻՔ-ՓԱՇԱՅԱՆ 1963

Մելիք-Փաշայան Կ., Անահիտ դիցուհու պաշտամունքը, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1963:

ՄՆՁՈՒՐԻ 1986

Մնձուրի Հ., Երկեր, Երևան, «Սովետական գրող», 1986:

ՄՈՎՍԻՍՅԱՆ 1972

Մովսիսյան Ս. (Բենսե), Հարք (Մշո Բուլանըխ) // ՀԱԲ, հ. 3, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1972:

ՆԱՀԱՊԵՏՅԱՆ 1983

Նահապետյան Ռ., Ժողովրդական հավատալիքների համակարգը հայոց ընտանեկան ծիսակատարություններում (ըստ աղծնիքահայերի մոտ պահպանված սովորույթների) // Լրաբեր հասարակական գիտությունների, 1983, № 4, 54–64:

ՋԱՀՈՒԿՅԱՆ 2010

Ջահուկյան Գ. Բ., Հայերեն ստուգաբանական բառարան, Երևան, «Ասողիկ», 2010:

ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ 2009

Վարդանյան Ս. Գ., Կրոնափոխ համշենահայերի բարբառը, բանահյուսությունը և երգարվեստը (նյութեր և ուսումնասիրություններ), Երևան, ԵՊՀ հրատ., 2009:

ՄԻՄՈՆՅԱՆ 2017

Միմոնյան Լ. Դ., Ծառ- ծաղկաքաղիկ, Երևան, «ՎՍՎ-պրինտ», 2017:

ՍՐՎԱՆՁՏՅԱՆՑ 1978

Սրվանձտյանց Գ., Երկեր, հ. 1, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1978:

ՐԱՖՖԻ 1962

Րաֆֆի, Երկերի ժողովածու, հ. 1, Երևան, Պետհրատ, 1962:

ՔԱԶԲԵՐՈՒՆԻ 1901

Քաջբերունի, Ընտանեկան կյանք և սովորույթներ // Ազգագրական հանդես, Տպարան Կ. Մարտիրոսեանցի, 1901, 7–8:

ՕՐՄԱՆՅԱՆ 1992

Օրմանյան Մաղաքիա արք., Ծիսական բառարան, Երևան, «Հայաստան», 1992:

ВАРДАНЯН 2022

Варданын Н. Х., Символическая семантика метлы/веника в армянских народных верованиях (на материале обрядовой и фольклорной традиций) // Этнография, 2022, 4 (18), 175–193. doi 10.31250/2618-8600-2022-4(18)-175-193

КЕНИНГЕМ 1997

Каннингем Скот, Магия в вашем доме, Москва, АСТ Аквариум, 1997.

МОРОЗОВ 2011

Морозов И. А., Феномен куклы в традиционной и современной культуре, Москва, “Индрик”, 2011.

СЛАВЯНСКИЕ ДРЕВНОСТИ

Славянские древности, Этнолингвистический словарь под редакцией Н. И. Толстого, т. 1, Москва, “Международные отношения”, 1995:

ТАРНАПОЛЬСКАЯ 2013

Тарнапольская Г. М. Символ как загадка чужого культурного опыта // Вестник угроведения, 2013, № 4 (15), с. 110–117.

CHAMBERLAIN 2009

Chamberlane J., Chinese Gods: An Introduction to Chinese Folk Religion, Hong Kong, London, Blacksmith Books, 2009.

Համացանցային աղբյուրներ

ՆԱՀԱՊԵՏՅԱՆ 2013

Նահապետյան Ռ., Հարցազրույց Ռաֆիկ Նահապետյանի հետ, 2013, URL: <https://yn.am/?p=14994&l=ru>, մուտքը՝ 02.01.2022

Nvard Kh. Vardanyan

*Institute of Archaeology and Ethnography
Yerevan State University*

RITUAL USE OF A BROOM: SURVIVALS OF TRADITIONAL PERFORMANCES TODAY

Keywords: broom, bark, folk beliefs, rituals, folklore, purity, order, healing.

In folk customs and folklore one can often find different beliefs related to a broom. Despite the abundance of such motifs in past and in the current folklore and ethnographic materials, in Armenian folkloristics and ethnography they have not yet been investigated.

The article examines the ritual use of a broom, in particular, in the rites to call and stop the rain, in the wedding ceremony and ritual texts, in the New Year's rite. Some common pan-Armenian prohibitions related to sweeping are considered as well.

It turns out that earlier the broom was a doll of mother goddesses, as well as the embodiment of a bride-girl in the wedding ritual. The perception of the broom as a guardian of order is especially evident in the New Year's rites, where the broom is mentioned mainly in contexts associated with the door. Guarding the house at this transitional point in space and time, the broom acts as a neutralizer of the forces of chaos. In a number of folk beliefs, both recorded long ago and in modern times, the healing power of a church broom is mentioned, and the special place is

given to a person sweeping the floor in the church - he acts as a healer. This idea was also reflected in one Christian ritual.

Нвард Хачатуровна Варданян

Институт археологии и этнографии

Ереванский государственный университет

РИТУАЛЬНОЕ ПРИМЕНЕНИЕ ВЕНИКА (МЕТЛЫ): ПЕРЕЖИТКИ ТРАДИЦИОННЫХ ПРЕДСТАВЛЕНИЙ В НАШИ ДНИ

Ключевые слова: метла, веник, ритуалы, народные верования, фольклор, чистота, порядок, исцеление.

В народных обычаях и фольклоре часто можно встретить разные поверья, связанные с веником. Несмотря на обилие таких мотивов как в прошлых, так и в нынешних фольклорных и этнографических материалах, в армянской фольклористике и этнографии они до сих пор не были исследованы.

В статье исследуется ритуальное применение веника, в частности, в обрядах по вызыванию и прекращению дождя, в свадебном обряде и обрядовых текстах, в новогоднем обряде. Также рассматриваются некоторые распространенные всеармянские запреты, связанные с подметанием.

Оказывается, что ранее веник был куклой богинь-матерей, а также воплощением девицы-невесты в свадебном ритуале. Восприятие метлы как стража порядка особенно очевидно в новогодних обрядах, где метла упоминается в основном в контекстах, связанных с дверью. Охраняя дом в этой переходной пространственно-временной точке, метла действует как нейтрализатор сил хаоса. В ряде народных поверий (и в ранних, и в современных записях) отмечается исцеляющая сила церковного веника, причем особое место здесь отведено человеку, подметающему пол в церкви: он выступает целителем. Такое представление отразилось также в одном христианском ритуале.

Ներկայացվել է՝ 19.08.2022,

գրախոսվել է՝ 20.09.2022,

ընդունվել է տպագրության՝ 01.05.2023: